

ВЕЛИКИЙ ПИСЬМЕННИК І СПРАВЖНІЙ УКРАЇНЕЦЬ

До 120-ї річниці від дня народження Уласа Самчука

«Я не тому письменник українського народу, що вмію писати.
Я тому письменник, що відчуваю обов'язок перед народом.
Бог вложив у мої руки перо. Хай буде дозволено мені
використати його для доброго, для потрібного».
Улас Самчук

Улас Самчук став знаменитим ще в 30-х роках ХХ століття, написавши свою славнозвісну епопею «Волинь» і романи «Марія», «Кулак», «Гори говорять». Він умів дуже швидко реагувати на всі епохальні події в житті українського народу. Не випадково його часто називали письменником, який у своїх творах охопив усю Україну – від висвітлення Гуцульської республіки і Карпатської України, рідної Волині до страшних наслідків для України від організованого більшовиками Голодомору. Тобто Уласа Самчука справедливо вважали «літописцем українського простору». До речі, він був першим серед українських письменників, хто відгукнувся на ці наболілі теми. А хіба його трилогія «ОСТ» не була першою спробою правдиво сказати про ГУЛАГ? Він був націоналістом, але так і не вступив офіційно до ОУН, хоча серед його близьких друзів були оунівці Олег Ольжич, Олена Теліна та Іван Рогач. Його величезна за обсягом літературна спадщина охоплює всі етапи української державності минулого століття – національно-

визвольні змагання 1918–1919 років і Гуцульська республіка («Гори говорять»), боротьба проти польського гніту в Галичині («Саботаж УВО»), історія Карпатської України 1938–1939 рр. («Сонце з Заходу», «Репортажі з Карпатської України»), відновлення незалежної України 30 червня 1941 року («На коні вороному»), боротьба УПА за незалежну державу («Коли не гоїть огонь»). Та найголовніше те, що Улас Самчук не лише писав на, здавалося б, «модні теми», а брав безпосередню участь у всіх цих епохальних подіях.

Його нерідко гостро критикували колеги-письменники та літературознавці на еміграції, навіть створювали штучні перепони для номінації автора «Волині» на Нобелівську премію. Нерідко це пояснювалося банальною заздрістю до надзвичайно плідного письменника. Але особливо його не любили в радянській Україні, заборонивши всі його твори. Самчука навіть боялися. Інколи доходило до абсурду. Редактор львівського журналу «Жовтень» Юрій Мельничук спеціалізувався на постійному і тотальному звинуваченні «українського буржуазного націоналіста» Уласа Самчука, а талановитому письменнику Борисові Харчуку «запропонували» написати альтернативу «Волині». Що з цього врешті-решт вийшло, то добре описав відомий український історик Петро Кралюк: «З-під пера Харчука вийшла тетралогія «Волинь». Однак радянські ідеологи не були задоволені. Харчукова «Волинь» стала не стільки альтернативою, запереченням «Волині» Самчука, скільки її продовженням. У творі йдеться про життя волинських селян у міжвоєнний період «під Польщею», про часи за «перших советів» (1939–1941 рр.), німецької окупації й перші післявоєнні роки. При чому в останніх частинах велика увага була приділена діяльності УПА. Незважаючи на вимушені поступки «соцреалізму», письменник доволі правдиво описав процеси, що відбувалися у волинському краї в цей період»¹. Але Борис Харчук виявився не єдиним, перед ким поставили завдання написання альтернативи «Волині». У праці «Драма без катарсису. Сторінки літературного життя Львова першої половини ХХ століття» Микола Ільницький писав, що таким повинен був стати «Юрко Крук» Петра Козланюка: «Задуманий ще в середині 30-х років як протиставлення «Волині» Уласа Самчука, роман писався до середини 50-х і був визнаний тодішньою офіційною критикою як одне з найбільших досягнень української прози тих років. Письменник, треба визнати, добре знав село, вмів колоритно змальовувати суспільно-побутові конфлікти, мав тонко розвинуте почуття гумору. Та коли він узявся усе-таки писати повість «Весна» про колективізацію в західноукраїнському селі, це писання розтяглося на довгі творчо безплідні роки»².

Після проголошення Україною незалежності в серпні 1991 року Улас Самчук знову «повернувся» до рідної держави, а його твори, зокрема роман «Марія», були включені до шкільної програми. Але, на жаль, прихід до влади Януковича –

¹ Кралюк П. Улас Самчук. Харків: «Фоліо», 2023. С. 113–114.

² Ільницький М. На перехрестях віку: У трьох книгах. Книга II. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 478.

відвертого прихильника і ставленика Москви, завдав непоправимих ударів. Не забули новоявлені «яничари» і про Уласа Самчука. Міністерство освіти і науки, яке очолив Дмитро Табачник, вилучило зі шкільних навчальних програм роман «Марія», мотивуючи тим, що цей твір є вкрай депресивним і негативно впливає на дитячу психіку. Необхідно погодитись із твердженням сучасних дослідників, що насправді причина полягала в іншому: «Коли Україною керував московський васал Віктор Янукович та «іже з ними», активно в нас насаджувався «русский мир». Самчук же є письменником, який не лише не вписується в цей «русский мир». Він рішуче протистоїть йому. І це чудово розуміють адепти «русского мира»³.

Яким було ставлення Уласа Самчука до Росії видно з діалогу між Матвієм Довбенком і Єлисеєм на сторінках трилогії «Волинь»: «Ну, а як там у тім Смоленським? – питає Єлисей. – Е! Нема чого й казати. Не наша культура, – каже Матвій, і ніхто не знає, що це він за слово таке висловив, один хіба Єлисей може то сказати. А Настя радіє. Казала ж вона – не їдь! Може, тепер дасть спокій з тим. – То, знаєте, вів своє Матвій, – не сподобалось мені там. Ні. Не наша, кажу вам, культура. (Знов те слово!) Правда, ліс там заздрощі, та що з лісу. Земля не пашна, громиш (громиш – цілина, дике місце), та й орати її там не вміють. Вийде ото вам з таким гаком, сохою то звуть, і поре отак, як попало. Сіна там хоч гатку гати, але і тому ладу не дають. До дому не звозять, а гниє то в копицях, де скошено, цілу зиму... І народ, кажу вам, невзрачний... (Знов чуже слово!) Добрий люд, щирий, та сірий такий. Самі вам лапті. Я думав, що це у нас біда, та коли я порівняв... Ге! То ми, виходить, багатіі проти них. Баба там усім заправило, а мужик то спить, то пиячить, то йде в «ізвоз», то на промисли... А баба і ціпом молотить, і оре, і... – Але народ, кажу вам, добрий, сердечний. І погугорити з вами, і се і те, лише лінивий дещо. Поспати, поїсти любить... Випити. Ані доріг там, кажу вам, нема, навіть отаких, як ось у нас, а що вже міста – срам один... Приїде вам кацап, стане серед міста, кине сіна коневі, що кінь з'їв то з'їв, а решта так і лишається. І ніхто того ані прибирає, ані підмітає. Отак затопчують в болото, і все. А болото, особливо оце весною – страх, кажу вам. Коні по черева грузнуть... Та й усе у них там таке: ночував я у одній хаті, мужик собі нічого, добряга, і «тюрою» мене гостив – їжа така: квас та сила цибулі, аякже, аякже... Так ото ночую у нього втомлений, а тут він усе мені говорить та говорить, та все питає та питає, як там у вас, а що, земля яка, а люди як живуть... До півночі не міг заснути. А до того ще й «клопів» у них там така, кажу вам, сила-силенна, що, кажу вам, цього ніяк не розкажеш»⁴. Сьогоднішня Росія мало чим відрізняється від описаної Самчуком. І як не погодитись із Матвієм Довбенком, що «не наша це культура», не до неї ми повинні прагнути...

³ Кралюк П. Описав «всю Україну» XX століття: чи повернуть твори Уласа Самчука до шкільної програми? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ulas-samchuk-shkilna-prohrama/31681030.html> (дата звернення: 09. 02. 2025).

⁴ Самчук У. Волинь. Львів: Апіорі, 2019. С. 120.

Улас Самчук дуже любив Україну, до якої завжди прагнув повернутися. Автор «Волині» не дожив всього чотири роки до проголошення української незалежності. В особистому архіві письменника зберігся рукопис його доповіді «Ідейні мотиви моєї творчості», яку він виголосив 28 лютого 1971 року в Оттавському університеті. «Українські автори мистецької творчості тут поза межами їх мови і завдання, – писав У. Самчук, – є позбавлені всіх звичайно прийнятих умов роботи... Бракує, як то кажуть, простору діяння. Ґрунту. Людей... Мистецтво слова не може жити нормально поза межами свого природного ґрунту. Кожний літературний процес вимагає відповідного клімату – землі, неба, сонця й повітря і того дихання, що ним дихає дана суспільна людська цілісність... Помагаємо собі як можемо з таких двох дуже зобов'язуючих причин: по-перше, ми для цього приречені долею, ми мусимо робити те, до чого покликані, по-друге, ми хочемо використати тут умови, яких наші колеги не мають там у себе на батьківщині. Маємо на увазі свободу виявлення нас такими, якими створила нас наша природа...»⁵.

УЛАС САМЧУК ОЧИМА СУЧАСНИКІВ

Про Уласа Самчука вже багато написано статей, побачили світ деякі монографії, навіть захищені дисертації. Не претендуючи на повний аналіз опублікованої літератури про видатного українського письменника минулого століття, зробимо спробу акцентувати тільки на деяких з них. З цілком зрозумілих причин літературна спадщина У. Самчука могла неупереджено аналізуватися тільки на Заході, адже, як писав Ярослав Дашкевич, «лише там можна було писати вільно»⁶. Слушно свого часу зауважив Іван Дзюба, що «століття двадцяте додало драматизму, а власне трагізму насильницькому розшматуванню української культури, і значна частина її активних творців опинилася не лише в різних чужих землях, на різних континентах, але часом і по різні боки не ними створених барикад»⁷. Цей трагізм ситуації, яка склалася, усвідомлювали й самі заокеанські літератори. «Живемо далеко від рідного краю й народу, – писав Григорій Костюк, – але не вважаємо себе духовно відірваними від нього. Живемо серед чужого моря, але тим гостріше відчуваємо запах рідного слова. Любимо, плекаємо і плекатимемо його до того часу, коли український літературний процес увіллється в єдине могутнє літературне життя на вільній українській землі. Ми в це віримо і з цією вірою працюватимемо в найтяжчих еміграційних умовах»⁸. Сьогодні навіть важко

⁵ Самчук У. На краю часу. Харків: «Фоліо», 2023. С. 406.

⁶ Дашкевич Я. Чи відкриються невідомі сторінки історії УПА? *Сучасність*. 1992. № 11. С. 65.

⁷ Дзюба І.М. На трьох континентах. У 3-х кн. Книга 1: «Нашого цвіту по всьому світу...». Від Малоросії до України. Енциклопедія опору. Київ: Видавництво «КЛІО», 2013. С. 5.

⁸ Цит. за: Ільницький М. Українська літературознавча думка ХХ століття (Західна Україна, еміграція). Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. С. 271.

собі уявити українську літературу без Івана Багряного і Василя Барки, Юрія Шевельова і Григорія Костюка, Євгена Маланюка і Юрія Косача... Із 82-х прожитих років Улас Самчук 56 років жив і творив на еміграції – спочатку в Німеччині і Чехословаччині (1929–1941), знову в Німеччині (1944–1948), а згодом в Канаді (1948–1987). В Україні, власне, пройшли дитячі та юнацькі роки, перебування в Карпатській Україні під час національно-визвольних змагань 1938–1939 років та участь у русі опору на окупованій німецькими фашистами території під час Другої світової війни.

ОЛЕНА ТЕЛІГА З ТОВАРИШАМИ ПЕРЕД ПОХОДОМ НА СХІД. ЗЛІВА НАПРАВО 1-Й РЯД: О. ОРШАН-ЧЕМЕРИНСЬКИЙ, О. ТЕЛІГА, У. САМЧУК. 2-Й РЯД: М. МИХАЛЕВИЧ, О. КОВАЛЬ, Р. РУСОВ. ЛЬВІВ, ЛІТО 1941 / ФОТО З САЙТА TUZHNDEN.UA

Першими, хто захоплювався творами Уласа Самчука були його кращі друзі по боротьбі за незалежність України Іван Рогач, Олег Ольжич, Іван Рошко-Ірлявський, Олена Теліга. З багатьма із них він познайомився в Празі, яка упродовж всього міжвоєнного періоду була чи не найпотужнішим центром української еміграції. Саме в Празі Самчук написав романи, які зробили його відомим далеко за межами столиці Чехословаччини. Олена Теліга найбільше захоплювалася його романом «Кулак». Ось як про перше знайомство з українською поетесою написав Улас Самчук у своїй книзі споминів «На білому коні»: «Саме знайомство було просте, вона, що знала вже Чирського, підійшла до нашого столика, і коли Чирський нас представляв своїм приємним, виразним, злегка забарвленим якимсь акцентом, голосом, сказала: – То це так виглядає Самчук? – вимовляючи моє прізвище – «Самчук»... – Ви, здається, розчаровані? – відповів я. – Я думала, ви гігант! «Волинь», «Кулак»... А між іншим... «Кулак». Ви для мене не «Волинь», а «Кулак». Читала його два рази... – Для мене це несподіванка, – сказав я. – А от

уявіть. І я собі вас якраз таким уявляла. Такий лев... – А це всього лиш Улас, – казав я далі. – Зовнішність може бути оманною, – вставив Чирський. Вона дивилась мені просто у вічі, ніби хотіла щось розгадати»⁹. Саме з нею Улас Самчук нелегально перетне кордон окупованої фашистами України, але за вказівкою Проводу ОУН опиниться в Рівному, а Олена працюватиме в Києві. Зберігся останній лист Олени Теліги до У. Самчука від 23 січня 1942 р.: «У мене наразі все гаразд. Спілка існує, літературний клуб відбувається щосуботи, стягаючи багато публіки. Відношення (публіки) до мене добре... В мешканню тепло, бо гріє теплоцентраль, з їжею можливо. Отже, я себе почуваю цілком у формі і збираюся виступати у клубі зі своїми поезіями. Приїздіть! Прочитайте нам щось і як не маєте нового, то з «Волині» або «Марії»¹⁰. 21 лютого 1942 року Олена Теліга була розстріляна нацистами в Бабиному Яру.

Олег Ольжич

Улас Самчук

Особливо дружніми були відносини між Уласом Самчуком і Олегом Ольжичем. Під час подій в Карпатській Україні вони навіть якийсь час жили в одній кімнаті. Про це письменник згодом написав у змістовному нарисі про Олега Ольжича: «Ми займали з ним одну з кімнат так званого Національного дому, купленого на засоби українців Америки для потреб ОУН. Раннє, біля сьомої години, вставання, пізнє, біля першої ночі, лягання... Встаючи, ми часто для бадьорості, щось співали (він басом, я тенором) і нашою улюбленою нотою була пісня про бравурну вдову, яка «на смерть не дбає, з гостоньками гуляє». Снідали і взагалі харчувалися, або то в Січовій гостинниці, але переважно в невеличкій їдальні зі

⁹ Самчук У. На білому коні. На коні вороному. Харків: Фоліо, 2023. С. 47.

¹⁰ Теліга О. Вибрані твори / Упорядник Осип Зінкевич; передмова Ростислава Семківа; вступна стаття Є. Сверстюка; 3-тє видання. Київ: Смолоскип, 2022. С. 222–223.

скромною назвою Січова молочарня, якою заправляла спочатку ділова паніматка Михалевич зі своєю дочкою Веронікою, а згодом перейняв її відомий автор «Холодного Яру» Юрій Горліс-Горський, у якого можна було дістати не лишень молоко, але й справжню козацьку запіканку... Безконечні засідання, наради, з'їзди, роз'їзди. Не раз, після довгих нарад на «Одинці», ми ще довго обговорюємо справи перед сном дома. Жилося, як на вулкані...»¹¹.

У статті «Українська культура» Ольжич (під псевдонімом Д. Кардаш) дає таку оцінку своєму побратиму: «Проза репрезентується слабше (на еміграції – Авт.). Найвиразніша постать Улас Самчук («Волинь», «Кулак», «Марія», «Сонце з Заходу»), реаліст, хронікар, що малює часи, коли родився й боровся націоналізм. По духові – епік великої спостережливості, але слабшої конструкції творів»¹². У листі до Дмитра Донцова О. Ольжич називав Самчука надзвичайно «продуктивним прозаїком», який не має де друкуватися, адже «бракує нам капіталу, щоб закласти якесь спільне видавництво»¹³. Олег Ольжич загинув у ніч з 9 на 10 червня 1944 року під час допиту в фашистському концтаборі Заксенхаузен.

Євген Маланюк

Високо оцінював творчість Уласа Самчука ще один його побратим по Празі Євген Маланюк. «Книга, що її маємо перед собою («Волинь» – Авт.), є справжній твір справжньої літератури. Цим сказано головне». «Суто українська тематика й проблематика трилогії Самчука, – стверджував рецензент, – що, на перший погляд, ніби звужують і «локалізують» її значення і вагу поза межами нашої літератури, –

¹¹ Ольжич О. Вибрані твори / Упорядник О. Зінкевич; передмова Є. Сверстюка. 2-ге видання. Київ: Смолоскип, 2009. С. 416.

¹² Ольжич О. Незнаному Воякові. Заповідане живим / Упорядкування, післямова і примітки Леоніда Череватенка. Київ: Фондація імені О. Ольжича, 1994. С. 221.

¹³ Ольжич О. Вибрані твори... С. 370–371.

в дійсності, завдяки великому, аж стихійному у своїй органічності талантові автора, підносяться на значну ідеологічну й, безперечно, переступають межі нашої літератури»¹⁴. Є. Маланюк написав також рецензію на другий том Самчукової трилогії «Ост». Чимало сучасних дослідників справедливо вважають, що цей твір варто розцінювати як один із перших в українській літературі про сталінський ГУЛАГ. Дехто навіть порівнює його з табірними романами О. Солженіцина. На думку Є. Маланюка, «останній роман Самчука – це не ще один опис совітських жахів... Це твір, що тверезо українськими очима спостерігає і максимально епічно розкриває справжню, отже, духову дійсність, яка таїться під псевдонімом «Росії» чи «комунізму» і яку безустанно підмальовують, наново маскують і гарячково забріхують добре знані нам слуги Сатани (Батька Брехні) незалежно від географічного положення місць їх чинності. В цім є головний зміст цього нового твору нашої літератури»¹⁵.

Академік Микола Неврлий

Писав про творчість Уласа Самчука визначний словацький літературознавець і україніст, академік Микола Неврлий. Зокрема, М. Неврлий зазначав, що автор «славної трилогії «Волинь» світоглядно й тематично належав Празької школи. У спогадах М. Неврлого є такий запис: «Одного разу в мене (я тоді вчителював у Богдані) ночував Улас Самчук. Спання не було, ми всю ніч проговорили. А було про що – це сталося саме напередодні проголошення самостійної Карпатської України. Події бурхливо чергувалися, кожний день приносив радості й надії, але й тривогу і непевність за майбутнє»¹⁶.

¹⁴ Маланюк Є. Вибрані твори / Упорядник Олеся Омельчук. Київ: Смолоскип, 2017. С. 670.

¹⁵ Там само. С. 680–681.

¹⁶ Неврлий М. Минуле й сучасне: Збірник слов'янознавчих праць / Передмова Івана Дзюби. Київ: Смолоскип, 2009. С. 727.

Автор «Тигроловів» і «Саду Гетсиманського» Іван Багряний в особі Уласа Самчука бачив справжнього українця і борця проти радянського більшовизму. У статті «Слово на той бік» І. Багряний наводить один епізод, який описав Улас Самчук у своїх мемуарах «П'ять по дванадцятій»: «Коли в табір прийшли радянські уніформовані людологи в асисті американських офіцерів, що, як альянти, мали б допомагати першим, а як культурні люди були свідками трагедії, – група молоді вишикувалася перед репатріаторами і стояла мовчки. І от на запитання, чому ж вони не хочуть вертатися «на рідину», один юнак, недавній кацетник, провідник цієї групи, виніс сокиру і подав її мовчки американському офіцерові. А тоді всі нахилили голови перед здивованим американцем, і юнак подав команду «Рубай»! Було сказане одне слово. Але його було досить. Американець кинув геть сокиру з усмішкою зрозуміння трагедії нещасних рабів і ганьби їхніх ловців... Так увесь світ кинув «сокиру», розгадавши трагічну шараду. Багато в тій трагедії полягло смертю неупокорених. Багато сотень тисяч нещасних рабів було схоплено і повезено «додому». Та, однак, багато сталінських рабів, сотні тисяч їх, при допомозі вільного світу відстояли своє право на свободу»¹⁷.

Іван Багряний

¹⁷ Багряний І. Публіцистика. Доповіді, статті, памфлети, рефлексії, есе / Друге видання; упорядник Олексій Коновал. Київ: Смолоскип, 2006. С. 421.

Цей фрагмент спогадів Уласа Самчука перегукувався із відомою статтею Івана Багряного «Чому я не хочу вертатись до СРСР?»: «Я вернусь до своєї Вітчизни з мільйонами своїх братів і сестер, що перебувають тут, в Європі, і там, по сибірських концтаборах, тоді, коли тоталітарна кривава більшовицька система буде знесена так, як і гітлерівська, коли НКВС піде вслід за гестапо, коли червоний російський фашизм щезне так, як щез фашизм німецький»¹⁸. Незважаючи на деякі тертя, що виникли у стосунках між У. Самчуком та І. Багряним, останній високо цінував письменницький талант автора «Волині». У листі до Дмитра Нитченка від 10 жовтня 1948 року він зізнався: «Дуже шкодую, що так склалося, що перед від'їздом не побачився з Самчуком. Бо чи доведеться тепер побачитись взагалі. Ви даремно так багато йому ставите вимог щодо роботи в Канаді та Америці. Ніякої роботи він там не розгорне серед тих канадських міщан, та й не треба йому її розгортати. Нехай робить хто інший, а Улас Олексійович якби написав там одну добру книжку, то б було найкраще і найбільше з усього, що там можна зробити»¹⁹. Ніби дослухавшись побажань І. Багряного, У. Самчук у канадський період свого життя видав не одну книгу.

Юрій Шевельов

Григорій Костюк

Можливо найкраще знали Уласа Самчука як письменника і людину визначні українські літературознавці Юрій Шевельов та Іван Костюк. Саме Ю. Шевельов, виношуючи ідею створення Мистецького Українського Руху (МУР), запропонував на посаду його голови Уласа Самчука. У пізніших написаних споминах Ю. Шевельов змушений був визнати, що без автора «Волині» «МУР був би немислимий», а

¹⁸ Багрянний І. Крокви над табором. Оповідання. Есеї. Харків: Фоліо, 2023. С. 282.

¹⁹ Багрянний І. Листування: у 2 двох томах. Том перший (1946–1963). Київ: Смолоскип, 2002. С. 621.

незаперечний авторитет Самчука визнавали всі, навіть називали його «генералом», «Генералом Олексійовичем»²⁰. МУР, очолюваний У. Самчуком упродовж трьох років, об'єднав навколо себе еліту українських письменників на еміграції – Віктора Петрова (В. Домонтовича), Ігоря Костецького, Володимира Державина, Михайла Ореста, Євгена Маланюка, Докію Гуменну, Івана Багряного, Юрія Косача, Олега Зуєвського, Василя Барку та багатьох інших (61 член). Тодось Осмачка, який теж увійшов до МУРу, іронічно цю організацію називав «Московский уголовный розыск». Сучасні літературознавці високо оцінюють діяльність МУРу. Слушно зауважив І. Дзюба, що МУР «став не тільки осередком плекання нових фантастично-патріотичних мрій, а й дійовим чинником реальних здобутків, загалом – яскравим феноменом в історії української культури»²¹.

Визнаючи організаторські здібності Уласа Самчука на посаді голови МУРу, Юрій Шевельов, разом з тим, неоднозначно оцінював його літературну діяльність. Нерідко він висловлював зовсім протилежні судження. Так, у спогадах Ю. Шевельова є такі рядки: «Зрештою, більшість його романів, за винятком, може, «Марії» й певною мірою «Волині», забудеться. Хоч мода на неотесані ваговиті романи може колись повернутися. Грандіозний задум «Осту» перевищував його сили». Попри все, зізнався Шевельов, «в історії української літератури на вигнанні він має своє тверде й виразне місце»²². У статті «Стилі сучасної української літератури на еміграції» Ю. Шевельов теж згадав автора «Волині»: «Насамперед про Уласа Самчука. Старий український літописець часів Київської Руси – в традиційному уявленні – стояв над життям, осторонь життя. Ми знаємо тепер: це не так. Він мусив бути в самому осередку життя. Його літопис – не безсторонній, а пройнятий гарячими особистими й груповими симпатіями. Але він широтою охоплення і величиною масштабів настільки піднісся над дрібними подіями, з яких складається щоденне життя, що слушно тепер здається, що автор мав стояти над життям. Самчук видається мені таким літописцем українського суспільного й духовного життя 20–30-х років. У «Волині», у «Юності Василя Шеремети» він так широко охопив це життя, що літературне ніби відійшло на другий плян, а вражає саме багатство й глибина відтворення життя, життєвої спостережливості... Але не це головне в епопеях Самчука. Це все відходить на задній плян перед тим, що і як широко показує автор. Масштабність і глибинність охоплення дійсності виводить ці твори поза рамки літературного процесу сьогоденного дня...»²³.

Юрій Шевельов критикував не тільки Самчука. Він взагалі любив критикувати. «Його вимогливий смак і суворий критицизм, – відзначав І. Дзюба, –

²⁰ Шевельов Ю.В. Я – мене – мені... (і довкруги): Спогади. 2. В Європі; Зустрічі з Романом Якобсоном. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2021. С. 133.

²¹ Дзюба І. Названа праця. С. 343.

²² Шевельов Ю.В. Я – мене – мені... (і довкруги): Спогади... С. 140.

²³ Шерех Ю.В. Пороги і запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології: в 3 т. Т. І. Харків: Фоліо, 2012. С. 153–154.

вносили необхідну ієрархію в канони нашого письменства й були суголосні його найвищим злетам, які адекватно поціновував і якими пишався»²⁴. Сучасний український літературознавець Микола Ільницький опублікував навіть окрему статтю «Критика Юрія Шереха як літературознавчий феномен», у якій зазначив, що Шевельов намагався утвердити «примат естетичних вимог до літератури, мистецтва – передусім художність, самотність, формотворчу, стилістичну довершеність, звичайно, за наявності духовної субстанції та світоглядної глибини»²⁵.

Академік Іван Дзюба

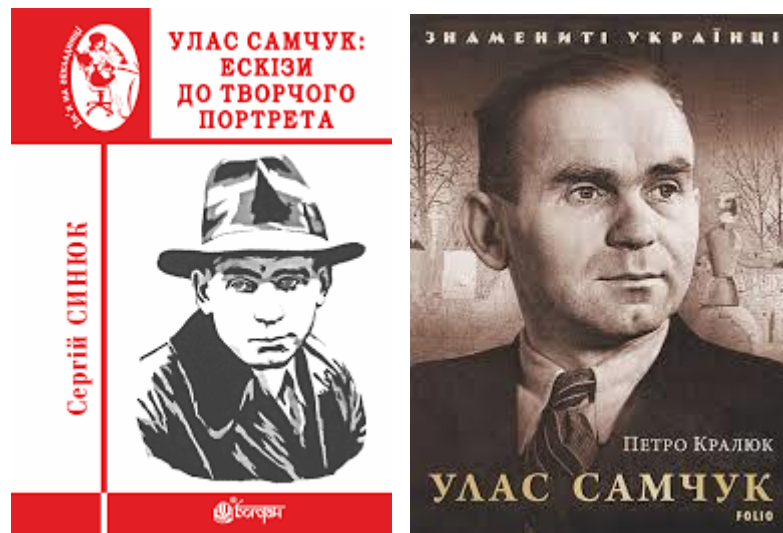
Про творчість У. Самчука йдеться на сторінках ґрунтовних статей Г. Костюка «На магістралі історії. Українська література за п'ятдесят років (1917–1967)», «З літопису літературного життя в діаспорі. До 15-річчя діяльності Об'єднання українських письменників «Слово». 1954–1969», «Українська еміграційна проза за 1965 рік», «Проблеми літературної критики», «Доба і письменник», «Міф про Антея і наша дійсність». Великий резонанс викликав цикл лекцій «Українська література за пореволюційне п'ятдесятиріччя (1917–1967). Думки і спостереження», який Г. Костюк прочитав на радіо «Свобода». У ньому значне місце відведено постаті Уласа Самчука: «... Все те бурхливе, героїчне і трагічне з перемогами і поразками життя народу нашого за останнє п'ятдесятиріччя знайшло своє зображення в багатьох його творах. І найбільша мистецька і суспільна вага цих творів Уласа Самчука в тому, що їх ідеї органічно виростили з найактуальніших і найболючіших проблем нашої доби, що їх проймають наскрізь щира авторова любов і почуття обов'язку перед своїм народом і своєю батьківщиною та нарешті, що написано їх,

²⁴ Дзюба І. Названа праця. С. 361–362.

²⁵ Ільницький М. У фокусі віддзеркалень: Статті. Портрети. Спогади. Львів, 2005. С. 371.

висловлюючись метафорично, кров'ю серця письменницького. У цьому сила і непроминальність творчого набутку Уласа Олексійовича Самчука»²⁶.

Надзвичайно цікавими є спогади Григорія Костюка, зокрема про вибори голови МУРу: «Самчук категорично відмахувався від такої пропозиції (очолити МУР – Авт.). Він, мовляв, не вождь, не теоретик і не адміністратор. Він пише велику річ – «OST». На щось інше в нього нема ані часу, ані амбіції. – А зрештою, – майже нервово питає він, – чому саме я повинен бути головою? – Та тому, що ви Самчук, – спокійно й ніби резонно відповідає Юрій Володимирович (Шевельов – Авт.). – Ну, знаєте... – зробивши іронічну міну, починає коментувати цей аргумент Улас. Але його іронія й коментар не переконали Шереха. Я підтримав Шерехову мотивацію і наслідок нетривалої дальшої дискусії справа головування була вирішена. – Я залишаюся при своїй думці, – сказав примирливо Улас Олексійович, – але то вже яка буде воля з'їзду»²⁷. Завершально частину своїх мемуарів Г. Костюк назвав «Фініш або/і останнє прощання», у якій стисло подав характеристики своїх найкращих друзів – Івана Багряного, Святослава Гординського, Євгена Маланюка, Романа Купчинського, Никифора Щербину, Григора Лужницького, Івана Лисяка-Рудницького та деяких інших. Про Уласа Самчука написав: «романіст-історіософ, тонкий і завжди вглиблений майстер художнього нарису, автор суспільно вагомих мемуарів і виключно щира й товариська людина. Дуже мало сказано про нього у мене»²⁸.

Серед сучасних літературознавців та істориків, які досліджували життєвий шлях і творчість Уласа Самчука, необхідно виділити Сергія Синюка і Петра Кралюка. Цікавою й насиченою величезним фактичним матеріалом є книга Сергія Синюка «Улас Самчук: ескізи до творчого портрета». У восьми розділах його праці

²⁶ Костюк Г. Вибрані праці: У 5 т. Т. 2: Літературознавство. Критика. Київ: Смолоскип, 2022. С. 524.

²⁷ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади у двох книгах. Книга 2. Київ: Смолоскип, 2008. С. 184.

²⁸ Там само. С. 451.

– «Улас Самчук: ескізи до творчого портрета», «На роздоріжжі», «Перша вершина», «Не просто Марія», «Повторення пройденого», «Незагоєне огнем», «Досвід успіху, історія пристрасті», «ОСТ» – простежено як головні віхи в житті письменника, так і зроблено аналіз всіх його головних творів. «Першою вершиною» У. Самчука вчений справедливо вважає написання роману «Волинь», який порівнює із «Тихим Доном» М. Шолохова та бестселером М. Мітчелл «Звіяні вітром». Стосовно роману «ОСТ», то він, на глибоке переконання С. Синюка, «продовжує жанрову лінію «Волині», але не копіює першу трилогію Самчука»: «Волинь» – моноліт, у якому події стоять упритул і міцно поєднані кристалічною решіткою сюжету. Цілу трилогію варто читати від першої до останньої сторінки, інакше багато втрачаєш у розумінні тексту. Щоправда, і написаний той текст так, що не відірвешся. «ОСТ» – трилогія еластична. Кожну її частину цілком можна читати як окремий роман. Зрештою, і писався кожен роман цілком відособлено. З паузами у кілька років, а то й десятиліть»²⁹.

Невеликою за обсягом, але надзвичайно глибокою за змістом є науково-популярна біографія Уласа Самчука, написана відомим українським істориком Петром Кралюком. П'ять головних розділів книги – «Звідки тече та річка?», «Літописець українського простору», «На конях – білому і вороному», «На «іншій планеті», «Втеча від себе?» – повністю відповідають головним етапам життєвого шляху Уласа Самчука. Оригінальну оцінку П. Кралюк дав Самчуковому роману «Кулак», яким, як відомо, щиро захоплювалася Олена Теліга. А вона ж була членом ОУН. Та й сам роман друкувався на шпальтах донцовського «Літературно-наукового вісника». «Роман «Кулак» написаний у дусі модернізму, поширеному в тогочасній Західній Європі, – констатує П. Кралюк. – Водночас це твір ідеологічний. Тут і заперечення радянського устрою, і певні «національні фантазії», які виражалися у створенні образу свідомого українця, що став успішним бізнесменом. Однак чи багато з них були і є свідомими українцями? Тому «Кулак» важко назвати реалістичним твором. Це, радше, бажання видати вимріяне за дійсне. Але на таке вимріяне був запит – зокрема в українському націоналістичному середовищі»³⁰. До речі, у трилогії «ОСТ» У. Самчук теж намагатиметься вивести образ української буржуазії, але насправді такої не існувало. На це свого часу вказував Ю. Шевельов.

Автором змістовного нарису про Уласа Самчука є академік Микола Жулинський. Для нього автор славнозвісної «Волині» – «письменник великої слави», «та головне, визначальне – його мистецький талант, його висока відповідальність за правду слова, за правду історії. Це великий патріот Волині,

²⁹Синюк С. Улас Самчук: ескізи до творчого портрета. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2018. С. 228.

³⁰ Кралюк П. Названа праця. С. 48.

давньої української землі, праслов'янської нашої колиски, в якій уособлювалася для митця вся Україна з її могутнім, героїчним народом»³¹.

Академік Микола Жулинський

На відміну від тих літературознавців, які недооцінили, бо до кінця не зрозуміли, ідею роману «Ост», М. Жулинський недвозначно заявив: «Трилогія «Ост» – набагато масштабніший роман-епопея порівняно з «Волинню». І це лише за часово-просторовими параметрами розвитку подій, що їх розгорнув письменник у замірах відкрити місце України в історичних і соціально-політичних зрушеннях ХХ ст. Його мета, його глибокий задум у створенні панорамного осягу долі України в проекції на зіткнення Сходу і Заходу в ХХ ст. полягали в тому, щоби ствердити переконання: «Без вільної України не буде вільного слов'янства»³². Наскільки актуальні ці думки відомого вченого. Особливо сьогодні, коли Збройні сили України, героїчно відбиваючи віроломний напад російського агресора, захищають також Європу і західну цивілізацію від варварства загалом.

УЛАС САМЧУК У ПРАЗІ

Після поразки українських національно-визвольних змагань 1918–1919 років багато його активних учасників змушені були емігрувати за кордон. Чимало з них місцем свого осідку обрали новостворену Чехословацьку Республіку, яку очолював «президент-визволитель» Томаш Масарик. Ця молода країна цілком оправдано вважалася найдемократичнішим державним утворенням в Європі, а її очільник прихильно ставився до «української справи», вважаючи тимчасовим перебування

³¹ Жулинський М. Українська література: творці і твори: учням, абітурієнтам, студентам, учителям. Київ: Либідь, 2011. С. 610.

³² Там само. С. 612.

закарпатських русинів у складі ЧСР. Упродовж всього міжвоєнного періоду Прага сформувалася як один із головних осередків закордонного українства, де активно діяли різноманітні українські наукові центри та організації, знаходився Український вільний університет. У Празі мешкали і творили видатні українці Олександр Олесь, Спиридон Черкасенко, Оксана Лятуринська, Олег Ольжич, Олена Теліга, Михайло Мухин, Степан Смаль-Стоцький, Дмитро Дорошенко, Сергій Шелухін, Микита Шаповал, Ольгерд Бочковський та багато інших.

Уродженець волинського села Дермань Улас Самчук, щоб уникнути арешту за активну участь у націоналістичному підпіллі (член УВО) та небажанні служити в чужоземній армії, емігрував спочатку до Німеччини, а з 1929 року оселився в Празі. Хоча нікому не вдалося довести членство Уласа Самчука в ОУН, проте за пропозицією Олега Ольжича, саме йому було довірено очолити секцію митців, письменників і журналістів у Культурній референтурі Проводу українських націоналістів у Празі. Виконуючи певні завдання ОУН, Самчук відвідав Париж, Берлін, Рим, Відень, Дрезден, Флоренцію, Венецію тощо. Вільно володіючи німецькою, польською, чеською, французькою, російською мовами, він ніколи не відчував дискомфорту під час спілкування. Із «провінційного хлопця» він перетворився на «культурного європейця» з широким світоглядом³³. Він прослухав курс лекцій у Карловому університеті і також на філологічному відділенні знаменитого УВУ, однак вищої освіти так і не здобув. Цей факт зовсім не впливав на редакторів «Літературно-наукового вісника», часописів «Сурма» і «Самостійна думка», в яких друкувалися змістовні публікації Уласа Самчука. Празький період у житті письменника (1929–1941) яскраво ним описаний у романі «На краю часу», уперше виданому лише в 2021 році. Упорядниця і автор післямови Наталка Лисенко відзначала: «Автор повністю занурює читача в атмосферу Праги 1920–1930-х років, майстерно описуючи як визначні місця чеської столиці (вулиці, костели, пивниці, кафе), так і реалії того часу... Серед дійових осіб – упізнавані в деталях політичні та культурні діячі української еміграції. Наприклад, у Барсові пізнається головний редактор «Вісника» Дмитро Донцов «з його невмолимою риторикою волюнтаризму», а Ольгович – це, поза умнівом, О. Ольжич, адже згадується його поетична збірка «Рінь»... Улас Самчук колоритно описав зустріч української еміграції з радянськими письменниками Олесем Досвітнім, Валер'яном Поліщуком і Павлом Тичиною в Празі...»³⁴.

³³ Крालюк П. Улас Самчук. Харків: «Фоліо», 2023. С. 39.

³⁴ Лисенко Наталка. Післяслово. *Самчук Улас. На краю часу*. Харків: Фоліо, 2023. С. 411.

Прага 1930-х років

Хоча в Уласа Самчука залишилися найкращі спомини про Прагу, він у мемуарах зізнався: «Мені не раз снівся мій поворот, завжди в тому самому вигляді, серед якогось широкого поля, вкритого житом, півлегально, півзаборонено. Мені снівся Київ, снівся Дніпро, яких я ніколи не бачив. У загальному, у великому понятті я не вірив у ті чисельні причини і мотиви, що спричинили катастрофу нашого століття. Мені нічого не казали всі ті творці і генії, що спричинилися до цього. Їх слова, їх ідеології не переконували мене, і здавалися вони мені як вияв якоїсь zdeформованої, іноді і патологічної, одержимої ілюзіями душі, яка розминулася з правдою, ясністю, логікою і глуздом»³⁵. Так, він думав про Україну, Київ, адже був українським письменником і лише там міг бути найкраще зрозумілим і затребуваним. Не випадковими є слова, які в романі «Волинь» проголошує один з його головних героїв Володька (сучасні літературознавці вважають його прототипом Самчука): «Знаєте, що таке Україна? – питав він з тихим пафосом, і очі його горіли тим огником святості, що його можна бачити лишень у натхненно віруючих. – Це наш закон... Мораль... Приречення. Це не тільки те, що бачимо, а також те, що не бачимо... Запізнене вийшло з минулого і йде неухильно назустріч, як день, як ніч, як смерть, як народження. З глибинності життя, від серця планети, з кожного нас... З частинок нашого щоденного думання, з болів наших, нервів і кожного тільки крові... Покоління, історія, могили, кохані люди, народження і кості в землі... І я вам, ще такому молодому, хочу сказати: України до цього часу ще не було... Вона щойно тепер на наших очах родиться... Воістину,

³⁵ Самчук У. На білому коні. На коні вороному. Харків: Фоліо, 2023. С. 21.

вона щойно родиться»³⁶. Таке народження майбутньої Великої України він і побачив у Карпатській Україні.

Петро Кралюк писав про своєрідні пророцтва Уласа Самчука. І він, безперечно, мав рацію. Пригадайте завершення роману «Гори говорять»: «І встали гори, і промовили. І вже, здавалось, століття — десятки сивих-сивих століть — царювала тут велика тиша, що сторожко вслухалась у безконечні колискові пісні струнких смерек... І, здавалось, усі руки, всі уста, всі серця гірського племені — це камінь, це граніт безмовний, безбарвний, холодний... Здавалось, очі його залиті склом, що на ньому стояла роса вічних туманів, що ніколи, ніколи не міняли своєї жорстоко-безнадійної барви.

Але слово, що громом, стогоном вирвалося з кам'яного нутра потужних велетнів, нараз стрясає самі основи царства вікового спокою. Здригнулась і жадібно затріпотала земля. Вона уздріла свого Творця в безмежних висотах неба, що дихав зливою сонця, натхнений страшною силою чину. Вона ожила»³⁷. Останню крапку в романі «Гори говорять» Улас Самчук поставив у 1933 році, а через 6 років Августин Волошин проголосив незалежність Карпатської України.

На Карпатську Україну він завжди дивитиметься винятково як на складову частину соборної України. Цим своїм глобальним баченням він і відрізнятиметься від деяких місцевих «тутешняків», які спрощено дивилися на історичні процеси, що відбувалися на Закарпатті. Уже перебуваючи в Карпатській Україні, у промові, виголошеній з нагоди свята Злуки 22 січня 1939 року, Улас Самчук чітко і однозначно заявив: «... Тепер менше хочеться казати про Хуст, а більше якраз про ту єдину й справжню мету, що її нам 22 січень накреслив: свободу цілої великої

³⁶ Самчук У. Волинь. Львів: Априорі, 2018. С. 670.

³⁷ Самчук У. Гори говорять / Упорядкування та передмова Г. Александрової. К.: ДП «Видавничий дім «Персонал», 2008. С. 244.

України – її соборну державність. Бо ж наша справжня мета не Хуст, а Київ. Бо ж наша дійсна мета не Карпатська Україна, а та якраз, що родилась на площі св. Софії 22 січня 1919 року, та Україна Україн, в яку ми всі віримо й яку ісповідуємо. Це наша мета. І за цю мету мусимо думати в першу чергу. Українець бо, що розминається з цією метою, чи її легковажить, є неповним українцем, є українцем не 45 мільйонової родини, а лиш членом якої-небудь п'ятсоттисячної її галузки...»³⁸. Улас Самчук міг дуже різко реагувати, якщо хто-небудь відходив від такої державницької позиції. Саме цим можна пояснити суперечку, яка виникла між автором «Волині» і Володимиром Бірчаком: «Мої погляди на нашу велику справу виложені не раз у моїх працях, що є загальновідомі. Так. Я чув вже тоді за Карпатську Україну, коли Вам то здавалось «абсурдом» ... Я був за Карпатську Україну в той час, коли Ужгородом походувало чеське військо, і коли б не Ви, Бірчаки ріжного роду, що вірили нісенітницям чехословацької пресової служби, що ховалися, де тільки могли сховатися, ... Карпатській Україні були б заощаджені цілі місяці безплідного бабання з ріжними Фенциками та Бродіями, з ріжними Бескидами і нарешті з Прхалами...»³⁹.

У Карпатській Україні

Улас Самчук з дружиною Марією⁴⁰ одними з перших приїхали в Карпатську Україну. Необхідно відзначити, що ця їхня поїздка була далеко не першою, адже Улас Самчук мав тут багато друзів серед письменників, які його цінували і поважали.

Улас Самчук в с. Голубиному на Свалявщині (1933 р.)

На той час він уже був відомим і авторитетним письменником, автором романів «Волинь», «Марія», «Кулак», «Гори говорять». Працюючи над останнім,

³⁸ Самчук У. Репортажі з Карпатської України / Упорядник Андрій Жив'юк. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2019. С. 41.

³⁹ Самчук У. Репортажі з Карпатської України... С. 192–193.

⁴⁰ Марія Зоц (1909–1994) – громадянська дружина Уласа Самчука, з якою він прожив 12 років.

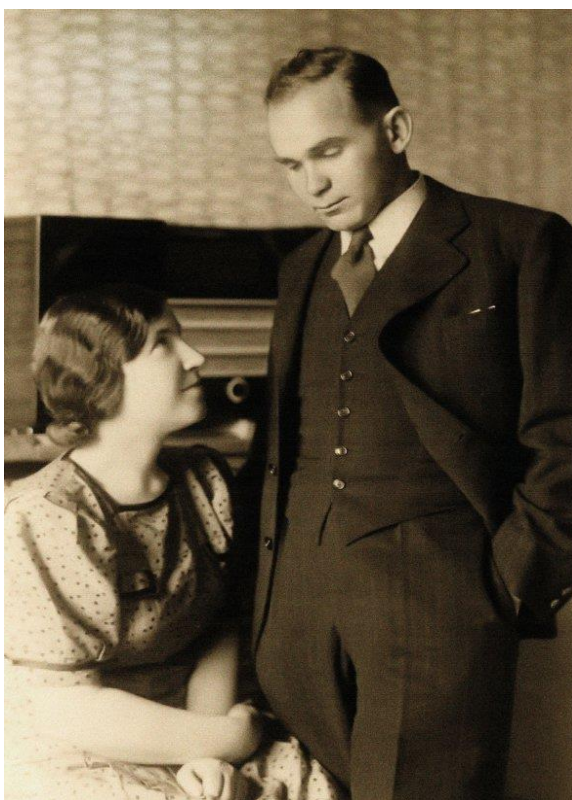
Улас Самчук упродовж 1932–1933 років мешкав у Ясіня в родині Климпушів – активних учасників Гуцульської республіки. Відомий письменник майже щоліта виїжджав на Закарпаття, відвідуючи Ясіня, Сваляву, Шаркадь і Голубине, неодноразово зустрічався з місцевим письменником Юрієм Станинцем у Стеблівці. Нещодавно дослідниця життєвого і творчого шляху автора «Волині» Наталія Ребрик опублікувала один з листів Юрія Станинця до Уласа Самчука від 19 липня 1935 р.: «Високоповажний Пане Товаришу! Два роки тому були Ви у мене в Углях, ідучи з Ясіня. Тоді згадали, що «й пишете», і я згадав Вам, що також «пишу». Пізніше я зачав стрічати Ваше ім'я надписане над такі знамениті твори, як «Волинь», «Марія», «Гори говорять» і т. д. Як се довідався, хотів до Вас писати до Праги, але Вашу адресу не міг знайти між паперами. Коли тепер дізнався, що Ви на Підкарпаттю, і то від Ст. Росохи, дуже любив би з Вами поговорити. І то на теми літератури – хотів би просити від Вас інформації, бо хочу заслати дещо на конкурс «Пробоем», і то в прозі – оповідання. Чую, що готуєтеся йти до Синевира від 15–20. VIII. Чи не могли би загостити перед тим до мене на пару днів? Якщо так, то будьте добрі мені написати, що коли приїдете і як, котрою машиною, щоби Вас чекав на станції. Від нас до Драгова недалеко – властиво по дорозі є Салдобош до Драгова. Чекаючи відповіді, остаюся сердечно здоровлячи. о. Юрій Станинець, гр.-кат. дух.».

Улас Самчук з Юрієм Станинцем і Петром Міговком (1938 р.)

Є всі підстави стверджувати, що Улас Самчук мав намір надовго залишатись у Карпатській Україні, навіть звернувся з проханням до Міністерства внутрішніх справ надати йому громадянство. Відповідний документ розшукав у фондах Державного архіву Закарпатської області відомий дослідник життя і творчості письменника Андрій Жив'юк. Отже, надамо йому слово: «Улас Самчук просив надати право поселитись у селі Вонігово Тячівської округи, яке 4 лютого 1939 року

дозволило йому «приречення права приналежності до громади». Далі в заяві йшлося, що «крім прізвища Самчук, має ще прізвище Данильчук⁴¹, але з огляду на те, що всі літературні праці автора, як також його церковна метрика мають прізвище Самчук, підписаний просить видати йому всі відповідні документи на прізвище Самчук». Закінчується заява висловленням переконання, що міністерство вирішить питання позитивно, а «підписаний обіцяє всі свої сили та здібности присвятити до піднесення і розбудови дорогої нашої Батьківщини Карпатської України». До заяви були додані церковна метрика та копія протоколу засідання сільського заступництва села Вонігово від 24 січня 1939 року з рішенням про одноголосне прийняття Уласа Самчука до громадянства в цьому селі». Документів Міністерства внутрішніх справ Карпатської України у цій справі не виявлено. Ймовірно, що вона не була розглянута до 16 березня 1939 року, тобто до падіння Карпато-Української держави»⁴².

Улас Самчук і Марія Зоц

Головна причина приїзду Уласа Самчука на Закарпаття пояснювалася кількома мотивами: по-перше, і це найголовніше, він бажав спричинитися до

⁴¹ Згідно з легенди рід Самчуків-Данильчуків походив від запорізького козака Данила Гуци, який брав участь у визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького і згодом оселився в с. Дермань. П. Кралюк вважає, що У. Самчук принаймні вірив у своє далеке козацьке походження.

⁴² Жив'юк А. «Сонце з Заходу»: феномен Карпатської України в публіцистиці Уласа Самчука. *Самчук У. Репортажі з Карпатської України*. Тернопіль: Богдан, 2019. С. 37.

відродження української державності в Карпатській Україні, тим більше що планувалися вибори до першого незалежного українського парламенту – Сойму Карпатської України. Великий організаційний і пропагандистський досвід Уласа Самчука міг допомогти молодому уряду Августина Волошина. Великі надії на нього покладала так звана «Летюча Естрада», яка й займалася виборами. 20 січня 1939 року Августин Волошин підписав розпорядження про створення Українського Національного Об'єднання (УНО) – своєрідної політичної партії, яка у своїх рядах об'єднала всі патріотичні сили краю⁴³. У. Самчук не приховував, що підтримуватиме саме УНО. По-друге, письменник приїхав на Закарпаття як власний кореспондент паризького часопису «Українське слово». До речі, саме це прикриття пізніше врятувало його від репресій угорських властей, хоч уникнути арешту не вдалося. І, нарешті, по-третє, Улас Самчук міг виконувати в Карпатській Україні окремі завдання, що ставила перед ним Крайова Екзукатива ОУН, яку він представляв.

Варто погодитися із твердженням деяких сучасних дослідників, що керівництво ОУН радило своїм активістам «не світитися» під час перебування в Карпатській Україні. Це підтверджують розшукані автором цих рядків архівні матеріали. Михайло Колодзінський діяв у Карпатській Україні під псевдо «полковник Гузар», а згодом легендарний Роман Шухевич на Закарпатті був відомий як «поручник Щука». Виключно під псевдонімами діяли Євген Врецьона, Степан Сулятицький, Михайло Бажанський і всі інші українські націоналісти. Польські власті неодноразово зверталися до чехословацького уряду з нотами протесту, в яких вимагали вплинути на уряд Карпатської України, який на їх думку, сприяв поширенню антипольської пропаганди. Хустська влада зазвичай це заперечувала. В нотах протесту польського посла націоналісти фігурували як «українські терористи». 29 листопада 1938 року до Праги надійшла чергова нота протесту польського уряду, в якій вимагалася негайно повернути назад Костянтина Мельника, полковника Андрія Мельника, Михайла Бажазаславського, Євгена Кульчицького, Володимира Забавського і Степана Росоху. Названі особи, більшість з яких знайшли притулок у Карпатській Україні, розшукувалися польським урядом за участь у терористичному акті проти польського міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького⁴⁴. Польський посол скаржився, що «між Польщею і ЧСР не можуть бути добрі взаємовідносини, коли Підкарпатська влада дає дозвіл побуту» названим особам. Директор поліції Юрко Білей 2 січня 1939 року повідомив А. Волошина, що перелічені в нотах протесту «не зголошені у тутешнього уряду. Досі не вдалося вислідити ані, де перебувають, ані за їх діяльність»⁴⁵.

Що стосується Уласа Самчука, то йому важко, а точніше навіть не можливо, було приховатися під псевдонімом. Аж занадто відомою особистістю він був.

⁴³ Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). Ф. 3. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 7.

⁴⁴ ДАЗО. Ф. 4с/18. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 1.

⁴⁵ Там само. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 2.

Володимир Бірчак під час своєї полеміки із Самчуком звертається до нього лише по імені – Улас, не називаючи прізвища, на що останній відповідає: «Не тяжко відгадати, хто той наївний письменник Улас... Він у нашому письменстві лише один – Самчук»⁴⁶. Безперечно, про перебування У. Самчука в Карпатській Україні знали всі, тим більше, що свої публікації в газеті «Нова свобода» письменник підписував власним прізвищем. Його приїзд у Карпатську Україну знайшов своє відображення на шпальтах багатьох закарпатських часописів. Василь Ґренджа-Донський зафіксував: «До Хуста прибув Улас Самчук, відомий український письменник. Зразу дав кілька відчитів»⁴⁷. «У канцеляріях УНО працюють завзято і ніч і день, – читаємо в щоденнику В. Ґренджі-Донського, – ... статті фабрикує (вчитує – Авт.) український письменник Улас Самчук, якого також запрягли до чорної роботи»⁴⁸. А ось ще згадки «карпатського соловейка», як називали В. Ґренджу-Донського, про автора «Волині» за 14 березня 1939 року: «Під цю пору (після боїв між карпатськими січовиками і чеським військом – Авт.) якраз із вулиці побачив мене славний український письменник Улас Самчук і загостив на наше подвір'я... Д-р Мандзюк, Улас Самчук і я підійшли до трупа нещасного хлопця (Петра Лисюка, який допомагав батькові знімати документальний фільм про Карпатську Україну – Авт.). Він лежав серед поля на моріжку під полотом загороди, від мого помешкання може на яких сто метрів. На руках шкіряні рукавиці, у світлому, весняному плащі та в високих, елегантних чоботах. Лежав обличчям до землі, з носа і рота текла йому кров. Його прошила куля у грудях»⁴⁹.

Василь Ґренджа-Донський

Каленик Лисюк

⁴⁶ Самчук У. Репортажі з Карпатської України... С. 191.

⁴⁷ Твори Василя Ґренджі-Донського. Том. VIII. Щастя і горе Карпатської України: щоденник. Видання Карпатського Союзу, Інк. Відділ у Вашингтоні, Д.К., 1987. С. 97.

⁴⁸ Там само. С. 148.

⁴⁹ Там само. С. 215.

З ініціативи О. Ольжича, У. Самчука, Ю. Горліса-Горського, В. Гренджі-Донського, І. Рошка-Ірлявського, А. Патруса-Карпатського та деяких інших у Хусті було створено літературно-мистецьке товариство «Говерля». «З наміченої праці, – повідомляла «Нова свобода», – слід особливо відмітити цикл рефератів мистецького й культурно-освітнього змісту, що відбуваються систематично в Хусті, а не систематично на провінції. Перший виклад, що відбувся в Хусті, згуртавав усю нашу інтелігенцію, був відчит знаного письменника Уласа Самчука на тему: «Завдання сучасної української літератури»⁵⁰. З Олегом Ольжичем-Кандибою Уласа Самчука пов'язували давні дружні стосунки ще з празького періоду, про що вже йшлося. Жили, як на вулкані», на що звернув увагу Степан Росоха: «По розписанні виборів розпочалася дійсна передвиборча кампанія на всю широчінь. УНО розбудувало по цілім краю свій апарат пропаганди. Йому до помочі стала «Карпатська Січ» своєю «Летючою Естрадою», що складалася з освітньо-політичних виховників «Січі». Ця «Летюча Естрада» вже від листопада 1938 рейдувала по всій Карпатській Україні, заїжджаючи із своїми виступами аж до найдаальших закутин, наприступних навіть для звичайних возів, щоб і найменший присілок почув голос української правди! Від села до села йшли карпатські січовики, члени і не-члени «Летючої Естради» робили віча з рефератами і промовами. Вечором давали театральні вистави, які звичайно складалися: з короткого реферату, деклямацій сольових і збірних, короткої п'єси і палкої патріотичної відозви, що промовляла не лише до розуму, але також до чуття і серця національної честі»⁵¹. Одним із найактивніших був Улас Самчук. Пізніше про це напишуть чимало очевидців і учасників тих подій.

Хуст часів Карпатської України

⁵⁰ Нова свобода. 1938. 21 грудня.

⁵¹ Росоха С. Сойм Карпатської України (в 10-ти ліття проголошення самостійности). Львів: «Меморіал», 1991. С. 35.

Уже раніше згадуваний Андрій Жив'юк констатував, що Улас Самчук із викладами «Завдання сучасної української літератури» та «Українська національна свідомість» об'їздив усі більші осередки Карпатської України: Буштино, Копашне, Тячів, Великий Бичків, Рахів, Богдан, Ясіня, Драгово, Синевир, Волове (тепер – Міжгір'я), Севлюш (Виноградово), Королево, Білки, Лози, Іршава. План поїздки охоплював 24 села та містечка. «На Закарпатті, – написав у споминах У. Самчук, – я об'їхав з промовами цілу країну, не минувши ні одного міста, містечка і навіть більших сіл»⁵². Його активність відображена також у численних репортажах з Карпатської України, опублікованих на сторінках «Нової свободи» і «Українського слова». Хронологічно ці публікації охоплюють період від 11 грудня 1938 до 9 липня 1939 років. Перед нами вимальовується справжня панорама найвизначніших подій у Карпатській Україні (підготовка і вибори до Сойму, Хуст – столиця Карпатської України, Карпатська Січ, угорські й польські терористи на Закарпатті, акції проти призначення Прагою міністром Лева Прхали тощо). Величезний фактичний матеріал міститься в спеціальних репортажах Уласа Самчука «Пряшів – Хуст», «Дика» Січ», «Український Клондайк», «Село Буштино», «Гуцульщина», «З святочних днів Карпатської України», «Волівщина», «Хуст тривожний і Хуст святочний», «12 лютий Карпатської України», «Свалява», «Січ іде», «Генерал Курманович у Хусті», «Дні непевности», «Наростання трагічного».

Яскраво описав Улас Самчук на сторінках роману «Сонце з заходу» Хуст напередодні Нового, 1939-го року: «Орхестра грає привіт. Білі, накрохмалені груди гуртуються біля міністра. Він поблажливо, райдужно усміхається, тисне протягнуті з права й ліва руки, розкидає на віддаль поклони. Ще хвилина і велика саля знов входить до своєї колії. Летять, біжать, плавають, рухаються, мов мікроби у краплині води, живі і мертві предмети. Орхестра виблискує трубами, з яких вириваються цілими потоками звуки. Вони сплітаються у мелодії, що змушують рухатись людські, гарячі, спітнілі тіла... До вхідних дверей знов через середню салю вривається страшна пісня. Дійсний гураган від котрого бряжчать вікна і хитаються розпалені світляні кулі під стелею.

Так зустрічає Хуст свій Новий Рік. Ось він вже гряде, можливо десь там біля Тячова... Годинники майже наглять. Три чверті на дванадцяту. У салях – великій, середній і малій все поволі влягається. Сідають розтанцьовані дівчатка, що вже забули, де мають свої місця. Наливаються вином чарки. Відчувається придушений спокій. Спокій звіря, що готується скочити, спокій бурі, що має грянути громом і зливою. Тремтять серця, жмуряться очі, ніби вони дивляться назустріч чомусь яскраво великому. Що принесе той Новий? Тій дівчинці, що прагне бути матір'ю, тому юнакові, що снить пригодами, тому міністрові, що думає перебороти опозицію, тим всім, всім без винятку, цілому Хустові, цілій гірській країні? Що принесе? Що? ... Місце вказане перстом самого Бога. Звідсіль ти родиш новий день, промовив йому Сотворитель у перший день свого творіння. Сюди будуть звернені

⁵² Жив'юк А. Названа праця. С. 14–15.

очі всіх, що їм докучила темнота. Лик всіх храмів буде звернений до джерела твого народження. Молитви всіх сердець будуть нестися тобі назустріч і горе блудному, який твого сходу чекатиме з протилежного боку землі моєї. Так сказав Сотворитель. Амінь!.. Благословен хай буде! Повертаємо очі туди, звідки входить повільно осяяний огнем неба день... Новий, перший день Нового Року»⁵³.

Прем'єр-міністр уряду Карпатської України Августин Волошин

Важливою подією в житті закарпатських українців були вибори до Сойму Карпатської України, які відбулися 12 лютого 1939 року. Очевидець писав, що «результат недільних виборів... був так надзвичайно успішний і для українського народу та українців взагалі корисний, що заскочив своєю несподіванкою не тільки ворогів, але і приятелів Карпатської України»⁵⁴. Із 92,5% населення, що взяли участь у виборах, 92,4% проголосували за УНО, яке очолював Августин Волошин. У статті «Сталося» Улас Самчук високо оцінив досягнутий результат: «Те, що мало статися – сталося. Тисячу років чекала наша земля цього прекрасного моменту. Сон багатьох поколінь нашого народу сповнилося. Нашого 12 того вже ніхто, ніколи не зітре со сторінок історії». Але в письменника не було ейфорії, а тому «ми не думаємо спочивати на лаврах. Перша перемога, не значить перемогу взагалі. Перед нами бій, і ми, всі рядовики великої армії народу, готові виступити, як один, у перші

⁵³ Самчук У. Сонце з заходу. Пробоєм. Прага, 1940. Р. VII. Число 2. Лютий.

⁵⁴ ДАЗО. Ф. 4с/18. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 1.

лінії туди, де чекає нас праця, відданість й самопожертва»⁵⁵. Перебуваючи тривалий час на теренах Карпатської України, Улас Самчук добре бачив проблеми, які необхідно вирішити: безробіття, низький рівень медицини, створення вищого навчального закладу тощо. Інколи бракувало простих речей. Остап Тарнавський переказав виступ Уласа Самчка у львівському клубі влітку 1941 року: «Згадуючи про недавню, свіжу ще історію Карпатської України, коли за згодою чеського уряду повинні були відбутися в Празі переговори між міністром молоді підкарпатської держави і міністром закордонних справ Чехо-Словаччини, він розповів про проблему, яка виникла, коли треба було відвезти нашого міністра до Праги: виявилося, що в Карпатській Україні немає автомашини. Та проблеми транспорту не розв'язала й автомашини, що її прислали з Праги до Хуста. Не було шофера, який міг би сісти за кермо. Тож мусили прислати з Праги і чеського шофера. Самчук підкреслив проблему кадрів, вишколених людей усіх ділянок державного життя, бо без них не можна й думати про державу. Взяти на себе титул міністра – це ще не початок держави»⁵⁶.

З боєм у серці пише Улас Самчук про події середини березня 1939-го: «Прийшов 14 березень. Над Хустом стрілянина. Б'ють гармати, скоростріли, бомбомети... Повзають танки. Банда чеських трусів з назвою «армія», яка віддала власну батьківщину без єдиного стрілу, озброєна наймодернішою зброєю, нападає на беззбройну Карпатську Січ, вбиває, катує ранених, знущається над арештованими... Мадяри перейшли кордони Карпатської України одночасно з чеським нападом на Січовиків. Це фатальний 14 березень. Але ніхто не хоче вірити, що дні Карпатської України почислені...»⁵⁷.

14 березня 1939 року Августин Волошин проголосив самостійність Карпатської України. На прийняття такого рішення, безперечно, вплинули фактори міжнародного характеру, зокрема, проголошення самостійності Словаччиною і вторгнення угорських військ на терени Карпатської України. Названі фактори свідчили про державний розпад ЧСР. Шістьом засіданням Сойму, які проходили протягом трьох годин одного дня, випала доля бути історичними, бо на них були прийняті історичної ваги документи – про незалежність, державний устрій, назву, мову, прапор, герб і гімн Карпатської України. Таємним голосуванням був вибраний президент. Ним став А. Волошин, за якого проголосували всі послы. Сойм проходив у той час, коли угорська армія вже просувалася вглиб Карпатської України. Молода незалежна держава так і не розпочавши свою діяльність,

⁵⁵ Хуст – столиця Карпатської України: Історичні, мовознавчі та суспільно-політичні публікації про місто Хуст у західноукраїнській пресі 1938–1939 років / упорядкування, літературна редакція і примітки Василя Габора. Львів: ЛА «Піраміда», 2020. С. 80–81.

⁵⁶ Цит. за: Синюк С. Улас Самчук: ескізи до творчого портрета. Тернопіль: Богдан, 2018. С. 161–162.

⁵⁷ Самчук У. Репортажі з Карпатської України... С. 169, 171.

припиняла своє існування. Хоча ще тривали бої, карпатські січовики чинили відчайдушний опір...

У репортажі «З кривавих днів Карпатської України» Улас Самчук яскраво змалював усю трагічність тодішньої атмосфери в Хусті: «Іду до міністерства війни. Там повно людей. Внизу авта, навантажені зброєю, та підводи. Брязкає зброя, шоломи, гудуть мотори, дзвонять телефони. Голошуся до помочі. Перебираю стилізування радіовістей. Біля радіоапаратів безперервна служба. Довідуємось, що ми вже «взяті», що половина з нас не живе. Ні, ми ще живемо, ми ще боронимось! У цю темну, буряну ніч, мов леви, деруться наші кращі брати за кожний крок рідної землі. Нам ще телефонує Свалява, Іршава, Перечин, Королево. З нами тримають зв'язок села. Тисячі стурбованих запитів. До нас говорять із Відня, Берліна, з Братислави. Ми знаємо, що в цю хвилину дивиться на нас увесь український світ, і ми знаємо, скільки тяжких, болючих переживань тиснеться тепер у кожную українську душу»⁵⁸. 16 березня о 9-ій годині угорські війська вже зайняли Королево і наближалися до Хуста, а вже о 10-й почалася евакуація у напрямку Тячева. «Я прилучився до тих, що йдуть через Буштино, – писав У. Самчук. – Тут ще наші, хоч зараз за селом господарюють мадярські повстанці з Тячева та Вишкова... Я рішаюся ще з кількома їхати на Тячево. Що буде, то буде...»⁵⁹.

А далі було ще страшніше, що описала у своїх спогадах «Орда іде» дружина Уласа Самчука Марія: «Протягом тижня зовсім зникли українські написи. Усі перетворилися на мадярські та десь-не-десь до того і московські. Це було в Хусті. З краю теж приходили подібні вісті. Всюди розстріли та арешти. Одно тільки було відрадне, що вся Верховина показала себе добре щодо національної свідомості. Ще додати б, що в бою з мадярами ніде не залишилось жодного пораненого. Мадяри їх добивали на місці...»⁶⁰.

⁵⁸ Там само. С. 175.

⁵⁹ Там само. С. 179.

⁶⁰ Заповіт Срібної Землі. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. Львів: Світ, 2001. С. 131.

Завдяки двом українським письменникам ми маємо живі й правдиві, майже щоденні, записки про Карпатську Україну – Василю Гренджі-Донському і Уласу Самчуку. Говорячи про щоденник «Щастя і горе Карпатської України» В. Гренджі-Донського, історик Петро Стерчо писав: «Ці хронікерські записки мають більшу документальну важливість від якого-небудь старовинного літопису, що на нього історики покликуються з повагою і достовірністю, бо писані вони кожного дня, коли ті події відбувалися, тому і відображені в них безпосередні враження»⁶¹. Другим таким важливим джерелом для дослідження правдивої історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців за свободу і незалежність є «Репортажі з Карпатської України» Уласа Самчука. Завдяки цим двом важливим документальним хронікам Василя Гренджу-Донського і Уласа Самчука справедливо можна вважати літописцями Карпатської України.

В еміграції

У перші дні окупації Карпатської України угорцями розповсюджувалися різноманітні чутки про долю її захисників. Зокрема була поширена звістка, що гортисти закатували закарпатського письменника Василя Гренджу-Донського. Видатний словацький письменник Франьо Краль навіть написав вірш-некролог, який у 1939 році був опублікований у словацькому журналі «Словенске погляди». У цьому вірші він високо оцінив заслуги Гренджі-Донського, назвавши його «забитим співцем полонин», а його земляків – «народом героїв»⁶². Не було більш-менш точних відомостей також про долю Уласа Самчука.

В. Гренджа-Донський лише 26 березня 1939 року зробив у своєму щоденнику запис: «Михалевич сказав мені потішаючу вістку, що мій приятель і колега, письменник Улас Самчук з легітимацією заграничного журналіста вирвався з мадярських рук (сидів у Тячеві кілька днів, про що я й не знав), є тепер у Відні і змобілізував заграничні чинники, щоб рятувати, що тільки можна»⁶³. Більш детальна інформація містилася у спогадах Юліана Химинця, який фактично очолював закарпатську ОУН: «Через два дні (19–20 березня 1939 року – Авт.) мене знову викликали; допит тривав чотири години. Я вперто тримався попередніх зізнань. Нарешті, цілком несподівано для мене, старший жандарм сказав, що вони мене звільняють, але щоб я запам'ятав: якщо не говорив правду, вони можуть мене в будь-який час знову затримати, тому не видають мені жодних документів про моє звільнення, а без угорських документів я далеко зайти не можу. Того ж дня був

⁶¹ Стерчо П. Передмова. *Твори Василя Гренджі-Донського*. Том. VIII. Щастя і горе Карпатської України: щоденник. Видання Карпатського Союзу, Інк. Відділ у Вашингтоні, Д.К., 1987. С. 16.

⁶² Гренджа-Донська З. «Ми є лишень короткі епізоди...». Життя і творчість Василя Гренджі-Донського. Ужгород: ЮВТФ «Срібна земля», 1993. С. 63.

⁶³ Твори Василя Гренджі-Донського. Том. VIII. Щастя і горе Карпатської України: щоденник. Видання Карпатського Союзу, Інк. Відділ у Вашингтоні, Д.К., 1987. С. 296.

звільнений Улас Самчук, який доказав, що він – міжнародний журналіст. Не гаючи часу, ми разом вирушили пішки до Хуста, де залишилася дружина Самчука, яка працювала фармацевтом. З Хуста ми планували якнайскорше перейти кордон. Переночувавши в Самчуків, наступного дня я вибрався до міста»⁶⁴.

Лише в 1974 році в Торонто побачила світ книга спогадів Уласа Самчука «На коні вороному», в якій він написав про своє звільнення і перехід кордону: «І передумалось там багато. І не менше згадалося. От хоч би ті арешти... От хоч би взяти той останній, мадярський, в тому вбогому Тячеві, недалеко за Карпатськими горами над річкою Тисою, куди я потрапив також у березні три роки тому. У якому я пробув лише п'ять діб за дуже гарячих умов, тікаючи з Хусту в напрямку Румунії. Коли нам було перетято дорогу відступу мадярськими партизанами і ми мусіли робити великий, тяжкий обхід болотами й горами, щоб добратися до Румунської границі біля села Великий Бичків. І де я вирішив також випробувати свою долю, ризикнувши не йти в обхід Тячева, де засіли мадярські партизани, а використати їх потяг, якого вони прислали до Буштина, щоб забрати чеських жандармів і їхати ним разом з чехами просто в «пашеку лева» під виглядом пресового кореспондента. Це виглядало, як трюк, як дуже ризикований трюк, але це був дотепний трюк. Він заощадив мені три місяці мадярського концентраку, до якого потрапили решта моїх колег, які пішли в обхід Тячева, були виловлені мадярськими партизанами і потрапили до тієї ж тюрми, що і я, тією різницею, що я, як добровільний мандрівець, був скоро звільнений, а мої товариші, як воєнні полонені, мусіли заплатити за це трьома місяцями винятково тяжкого полону»⁶⁵.

На еміграції

⁶⁴ Химинець Ю. Тернистий шлях до України / Упорядкування та підготовка тексту Марії Химинець; передмова Василя Худанича. Ужгород: «Гражда», 1996. С. 109.

⁶⁵ Самчук У. На білому коні. На коні вороному... С. 498–499.

А попереду Уласа Самчука чекали не менш важкі випробування, пов'язані з подіями Другої світової війни на окупованих фашистами українських землях. І знову його зблизила доля з побратимами по боротьбі за незалежність Карпатської України – Олегом Ольжичем, Іваном Рогачем, Іваном Рошком-Ірлявським та легендарною українською поетесою Оленою Телігою. І знову еміграція – спочатку Німеччина (1944–1948), потім – Канада (1948–1987). На повоєнний період творчості припадає ціла низка романів і книг, мемуарів Уласа Самчука: «Юність Василя Шеремети» (1946–1947), «П'ять по дванадцятій» (1954), «На білому коні» (1956), «Сонце з Заходу» (1957), «Чого не гоїть огонь» (1959), «На твердій землі» (1967), «На коні вороному» (1979), «Планета Ді-Пі» (1979), «Слідами піонерів» (1980). У 1982 році побачив світ роман «Втеча від себе», яким письменник завершив славнозвісну трилогію «ОСТ» (Перші два романи були видані значно раніше: «Морозів хутір» (1948) і «Темнота» (1957)). У 2019 році тернопільське видавництво «Богдан» видало «Репортажі з Карпатської України», а в 2023 році харківське видавництво «Фоліо» порадувало читачів мемуарною книгою Уласа Самчука «На краю часу».

На еміграції Улас Самчук теж не полишав висвітлювати тематику Карпатської України, опублікувавши оригінальні й насичені фактажем спомини

про Олега Ольжича, Івана Рогача, вказував на роль Августина Волошина в процесі становлення незалежної держави. Ця проблематика знайшла своє відображення, про що вже мовилося вище, у книгах «На коні вороному» і «Репортажі з Карпатської України». Особливої уваги заслуговує його роман «Сонце з Заходу», який високо оцінили сучасні літературознавці. Вони акцентують на виокремленні прозахідного дискурсу в романі письменника. «Для закарпатців сонце – символ руху й сили, здатної подолати смерть, – стверджує О. Возвишенний. – Тому солярний мотив у романі Уласа Самчука «Сонце з Заходу» не лише містить активну природну силу та є годинником, який виміряє життєвий шлях людини на землі, але й виступає символом влади, державності, суб'єктності України на міжнародній арені. Улас Самчук описує народження нової геополітичної сили в регіоні, яка вже не потребує ратифікації самостійності в Польщі, Чехословаччині чи Угорщині. Йдеться про Карпатську Україну»⁶⁶.

Українська дослідниця Ірина Руснак звернула увагу на той факт, що сама «назва роману-репортажу цікава передовсім грою слів, оскільки у вічі впадає її оксюморонність». Адже «у природі сонце і дароване ним світло з'являються на сході, тоді як на заході вони зникають за обрій. Заголовок, в основі якого лежить

⁶⁶ Подвишенний О. Вплив західної культури на становлення Карпатської України в романі «Сонце з заходу» Уласа Самчука. *Літературний процес: методологія, імена, тенденції*: Збірник наукових праць (філологічні науки). 2021. № 17. С. 55.

противенство, імпліцитно окреслює основну тему роману-репортажу, визначає його головну сюжетну лінію і дає можливість зрозуміти авторську концепцію. Однак усе це залишатиметься прихованим до моменту ознайомлення із самим текстом, оскільки значення назви реципієнт зможе розкодувати тільки після прочитання твору»⁶⁷.

Карпатська Україна, одним із творців якої був також Улас Самчук, упродовж всього його життя залишалася з ним у серці. Він завжди її розглядав винятково як один з етапів українського державотворення в XX столітті.

Микола Вегеш,
доктор історичних наук, професор

⁶⁷ Руснак І. Поетика назви роману-репортажу «Сонце з Заходу» Уласа Самчука. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 року). Ужгород: Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 294–295.